
ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Aldona Prašmantaitė
Instytut Historii Litwy, Wilno

BHW 45/2021
ISSN 1233-2224
DOI: 10.14746/bhw.2021.45.1

Uniwersytet Wileński i wizytacja generalna szkół jemu podległych w 1803 roku

Abstract. Vilnius University and the General Visitation of Schools Subordinate to the University in 1803

The article shows the course of the general visitation of schools of the Vilnius School District [WOS] in 1803. It was the first year when Vilnius Visegrána University, transformed into the Imperial University of Vilnius as a tertiary education institution, took over the helm and control of lower-level schools in the designated territorial area, namely the school district. In the legal acts of the Russian Empire, regulating the activities of the reformed Vilnius University, the sanctioned principle of the continuation of the Commission of National Education tradition was manifested in practice during the visitation of the WOS schools in 1803. The article presents the origin of general visitations in the history of the University and the instructions addressed to the visitors. Literature on the subject and the sources made it possible to show the visitors and to present their collective portrait.

Keywords: education system, Russian Empire, Vilnius University, Vilnius School District, general visitation of schools, office of general visitor

W ramach reorganizacji administracyjnego aparatu Imperium Rosyjskiego, która miała miejsce na początku XIX wieku, system oświaty także uległ przekształceniu. Wśród powołanych we wrześniu 1802 roku ośmiu ministerstw powstało również Ministerstwo Oświaty Narodowej, pod którego rządami znalazły się szkoły wszystkich poziomów¹. W styczniu 1803 roku ukazem imperatora Aleksandra I zostały potwierdzone tymczasowe przepisy oświaty narodowej². Terytorium Imperium zostało podzielone na

---

¹ *Manifest nr 20.406 Aleksandra I z dn. 8 września 1802 r. w sprawie założenia ministerstw* [„Об учреждении министерств”], w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)* (dalej: *PSZ*), t. 27, Санкт Петербург 1830, s. 243–248; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.

² *Ukaz nr 20.597 z dn. 24 stycznia 1803 r. w sprawie uporządkowania struktury i rządów szkolnictwa oraz rozpowszechnienia wiedzy* [„Об устройстве училищ”], *ibidem*, s. 437–442; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.

sześć jednostek administracyjnych, tzw. okręgów szkolnych, będących pod kierownictwem kuratorów. Na górze hierarchii szkolnictwa każdego z tych okręgów stała szkoła wyższa (w przypadku jej braku miała być założona). Powstanie Wileńskiego Okręgu Szkolnego (dalej – WOS) było skutkiem przeprowadzonej reorganizacji systemu oświaty w skali Imperium. WOS obejmował terytorium 7 guberni: wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej, mohylewskiej, podolskiej i kijowskiej. Na kuratora WOS został desygnowany Adam Jerzy Czartoryski³. W dziejach szkolnictwa byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego nastąpił więc nowy etap. Czwartego kwietnia 1803 roku Wileńska Szkoła Główna została przekształcona w Imperatorski Uniwersytet Wileński (dalej – UWil.)⁴, pod którego opieką znalazły się wszystkie niższe szkoły WOS. Na początku stycznia 1803 roku, czyli jeszcze przed oficjalnym ogłoszeniem przez imperatora podpisanego aktu potwierdzenia o założeniu UWil., minister oświaty Piotr Zawadowski zobowiązał Levina Augusta von Bennigsen, ówczesnego gubernatora wojennego guberni litewsko-wileńskiej, do powiadomienia dyrektorów szkół będących pod jego rządem guberni, żeby ze wszystkimi sprawami szkolnymi odtąd kierowali się do uniwersytetu⁵. Wszechnica Wileńska znowu, jak za czasów Komisji Edukacji Narodowej (dalej – KEN), była zobowiązana do nadzorowania szkół. W *Ustawach, czyli ogólnych postanowieniach Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu* (dalej – *Ustawy*) potwierdzonych przez imperatora 18 maja 1803 roku⁶ została określona procedura ich wizytowania. W artykułach rozdziału piątego *Ustaw* z dnia 18 maja 1803 roku, zatytułowanego „O dawniejszych Ustawach Uniwersytetu i szkół Iego Wydziału”, określony został

³ Ukaz nr 20.598 z dn. 24 stycznia 1803 r. w sprawie rozdziału terytorium Rosji na sześć okręgów szkolnych i naznaczeniu A.J. Czartoryskiego kuratorem WOS [„Об учреждении учебных округов с назначением для каждого особых губерний”], ibidem, s. 442; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Tekst ukazu również w: *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного просвещения. Учебные заведения в западных губерниях, 1802–1804*, t. 2, Санкт Петербург 1897, k. 148–149. Pod koniec 1810 r. do WOS został przyłączony obwód białostocki – Ukaz nr 24.437 z dn. 25 listopada 1810 r. [„О причислении состоящих в Белостокской области учебных заведений к Округу Виленского Университета”], w: *PSZ*, t. 31, s. 461; str. internetowa – http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Obszerne terytorium WOS od 1818 r. stopniowo zaczęto pomniejszać przez przyłączenie poszczególnych guberni do innych okręgów szkolnych Imperium Rosyjskiego.

⁴ Akt nr 20. 701 z dn. 4 kwietnia 1803 r. potwierdzenia imperatorskiego uniwersytetu wileńskiego [„Акт утверждения для Императорского Университета в Вильне”], w: *PSZ*, t. 27, s. 526–530; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Tłumaczenie na język polski w 1862 r. opublikował M. Baliński – Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie z dn. 4 kwietnia 1803 r., w: M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862, s. 552–558; Otwarcie UWil. według nowej ustawy nastąpiło dn. 17 czerwca 1803, zob. w: J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900, s. 531.

⁵ Pismo ministra oświaty z dn. 30 stycznia 1803 r., w: *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного просвещения*, t. 2, k. 150–151.

⁶ Ukaz nr 20.765 z dn. 18 maja 1803 r. [„Устав или общия постановления Императорскаго Виленскаго Университета и училищ его округа”], w: *PSZ*, zbiór 1, t. 27, s. 526–530; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Tłumaczenie na język polski w 1862 r. opublikował M. Baliński – *Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału*, w: M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii*, s. 559–596.

stosunek zreorganizowanej uczelni do spadku po KEN. Akcentowano, że tzw. *dawne ustawy*, jeżeli nie sprzeciwiały się nowym i mogły przyczynić się do dobrego porządku i postępu w naukach, miały być zachowane do czasu⁷. W taki sposób funkcjonowanie *dawnych ustaw* zostało usankcjonowane przez nowe ustawodawstwo Wszechnicy Wileńskiej. Kontynuacja tradycji KEN nabyła mocy prawnej. Zjawisko wizytacji generalnych szkół WOS w latach 1803–1832 jak dotąd nie doczekało się dokładniejszego opracowania. Historiografia przedmiotu na razie funkcjonuje w postaci czy to odrębnych artykułów, czy to obszerniejszego fragmentu w studiach i monografiach poświęconych sprawom oświaty i dziejom szkolnictwa oraz historii UWil. tego okresu. Józef Bieliński w swojej trzutomowej historii Wszechnicy Wileńskiej wydanej na przełomie XIX–XX stulecia temat wizytacji generalnych lakonicznie omówił, publikując dla nich ułożoną Instrukcję ogólną w jednym z podrozdziałów rozdziału poświęconego przedstawieniu działalności grona akademickiego. Bieliński obszerniej przedstawił działalność Tadeusza Czackiego, który swoją karierę jako wizytator generalny zaczął w 1803 roku⁸. Informacje na temat wizytacji i wizytatorów przewijają się w zarysie statystycznym szkół WOS z okresu międzywojennego pióra Michała Ambrosa, pedagoga, bibliotekarza i bibliografa biblioteki Uniwersytetu Stefana Batorego. Pisał, że raporty z wizytacji do każdej szkoły oddzielnie szły do UWil.⁹ O raportach ogólnych wizytatorów generalnych składanych do UWil. nie wzmiankował. Dokładniejszej analizie temat wizytacji generalnych WOS został poddany dopiero w drugiej połowie XX wieku, kiedy w latach 70. francuski historyk Daniel Beauvois w swojej monografii o UWil. i szkołach WOS, która na początku lat 90. została przetłumaczona na język polski¹⁰, pierwszy w kontekście analizy aparatu administracyjnego szkolnictwa podał głębszą charakterystykę tego zjawiska oraz pokazał różnorodność działalności wizytatorów. Na podstawie danych z materiałów archiwalnych, uzupełniwszy sporządzoną przez Ambrosa listę wizytatorów według lat wizytacji, przedstawił to w tabeli. Badacz, zwracając uwagę, że większość wyznaczonych na ten urząd osób była spoza aktualnego grona akademickiego UWil., znajduje tu sprzeczność z artykułami statutu oraz uważa, że stałe piastowanie tej funkcji przez osoby spoza grona nauczającego przyczyniło się do utrwalenia ideologii i stabilności struktur tradycyjnych¹¹. Meile Lukšienė, autorka należąca dzisiaj już do klasyki historiografii litewskiej, w monografii poświęconej analizie dziejów oświaty na Litwie

⁷ *Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału*, w: M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii*, s. 589–590.

⁸ J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900, s. 93–107.

⁹ M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie”, t. 14, z. 1, Wilno 1939, s. 145–231.

¹⁰ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 1–2, Lublin 1991. Praca przez autora została uzupełniona z uwzględnieniem dorobku najnowszych badań i pod innym tytułem opublikowana jako jednotomowe dzieło; D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław 2010. W tym artykule powołuje się na wydawnictwo polskie z 2010 roku.

¹¹ D. Beauvois, *Wilno – polska stolica...*, s. 409–428.

z pierwszej połowy XIX wieku¹², raporty wizytatorów generalnych traktowała jako ważne źródło przede wszystkim dla badań myśli pedagogicznej oraz historii szkolnictwa. Szerzej wątek wizytacji szkół WOS został rozwinięty przez badaczkę w książce z lat 80. XX wieku poświęconej analizie demokratycznej myśli pedagogicznej na Litwie w okresie drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX wieku¹³, w której rozważała różnorodne teoretyczne kierunki pedagogiczne, pojawiające się na początku XIX wieku na UWil. i pod tym kątem analizowała raporty wizytatorów WOS z 1803 roku. Zdaniem badaczki, większość wizytatorów była zwolennikami starych kierunków w systemie oświaty i na oświatę ludu nadal patrzyła z pozycji szlachty. Jednak byli i tacy, którzy podczas wizytacji swoją uwagę kierowali na socjalne kwestie wychowywania młodzieży. W tej kategorii wizytatorów Lukšienė wymienia m.in. Franciszka Ksawerego Bohusza. Zdaniem badaczki, propozycja Bohusza założenia niepełnej szkoły średniej, tzw. szkoły registratury, dla uczniów z niższych stanów również i jego pomysł o powołaniu na Żmudzi konwiktu, gdzie mogliby się uczyć wszyscy bez względu na pochodzenie stanowe, świadczy o nowych prądach w ówczesnej myśli pedagogicznej¹⁴. Lukšienė zamierzała przygotować raport wizytacji Bohusza jako wydanie źródłowe. Jednak mimo zaawansowanej pracy w tym kierunku, przygotowany po raz pierwszy już w latach 60. XX wieku, i kilkakrotnie ponawiany, nie doczekał się realizacji¹⁵. Raport Bohusza na razie pozostaje w rękopisie¹⁶. Jest znany badaczom. Ludwik Chmaj był bodajże pierwszym z naukowców, który zwrócił uwagę na ten tekst jako wartościowe źródło do dziejów szkolnictwa na terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i historii myśli pedagogicznej. Pod koniec lat 30. zeszłego stulecia napisana i przygotowana do druku przez Chmaja monografia o Bohuszu pozostała w rękopisie¹⁷. Jak dotąd najlepiej w literaturze wśród wizytatorów szkół WOS pierwszego roku odzwierciedlona została działalność wizytatorska Tadeusza Czackiego. Odrębne rozdziały temu etapowi jego życia poświęciła Ewa Danowska, autorka najnowszej dobrze udokumentowanej biograficznej rozprawy¹⁸. Działalność wizytatorska Czackiego nie została pominięta w opracowaniu dziejów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu pióra Andrzeja Szmyta¹⁹. Wątek wizytacji generalnych szkół WOS w 1803 roku przewija się w artykule Kamili Mrozowskiej,

¹² M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas 1970.

¹³ M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji-XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius 1985.

¹⁴ Ibidem, s. 127–129.

¹⁵ A. Prašmantaitė, *Iš Meilės Lukšienės rankraštinio palikimo: Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo SJ tekstu publikavimo istorijos vingiai*, „Lituanistica”, 2020, t. 66, nr 2(120), s. 67–82.

¹⁶ *Raport wizytacji generalnej Bohusza z 1803 r. do UW*, w: *VUB RS*, F13-184.

¹⁷ L. Chmaj, *Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcza (1746–1820)*, Wilno 1941, czystopis tekstu wraz z przypisami i załącznikiem, w: *Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały Ludwika Chmaja*, sygn. III-76, j. 14.

¹⁸ E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006, s. 229–325.

¹⁹ A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009, s. 77–96.

zawierającym analizę dziejów Wszechnicy Wileńskiej i będącego pod jej opieką szkolnictwa²⁰. Wśród źródeł do analizy historii wizytacji generalnych szkół WOS w 1803 roku ważne miejsce zajmuje dokumentacja proveniencji uniwersyteckiej. Procedurę wyboru pozwalają odzwierciedlać protokoły posiedzeń UWil. oraz urzędowa korespondencja na temat wyborów z kuratorem. Informacyjne okazały się raporty, zarówno wizytatorów tego roku składane do UWil., jak i raporty UWil. do kuratora. Obecnie te akta przechowywane są w zespołach Państwowego Archiwum Historycznego Litwy (dalej – LVIA) oraz w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (dalej – VUB RS). Tam przechowywany jest również raport UWil. do kuratora o sytuacji w szkolnictwie w 1803 roku sporządzony na podstawie raportów wizytatorów generalnych tego roku. Część dokumentów z archiwum Ministerstwa Oświaty Narodowej Imperium została opublikowana w czterech tomach pod koniec XIX wieku²¹. Dla analizy wybranego aspektu dziejów szkolnictwa tego okresu wartościowe okazały się materiały zawarte w pierwszych dwóch. Obecnie archiwum ministerstwa jest przechowywane w zespole 733 Państwowego Historycznego Archiwum Rosji w Sankt Petersburgu (Российский государственный исторический архив – RGIA). Raporty, które były pisane przez generalnych wizytatorów do UWil. po skończeniu pracy, zajmują wyjątkowe miejsce wśród źródeł zawierających informacje do badań dziejów szkolnictwa tego okresu. Odsyłacze w literaturze przedmiotu pozwalają wnioskować, że najwięcej tego rodzaju dokumentów obecnie przechowuje się w zbiorach VUB RS. Tu znajdują się raporty wizytatorów generalnych również z pierwszego roku. Co prawda, nie wszystkie. Ten fakt pozwala na wysunięcie hipotezy, że przyczyną braku raportu niekoniecznie musi być zaginięcie dokumentu. Warto więc byłoby wziąć pod uwagę okoliczność, że nie wszyscy wizytatorzy wywiązali się z obowiązku jego napisania. Rejestr raportów z ukazaniem ich autorów oraz miejsca obecnego przechowania jak dotąd nie został sporządzony.

W tym artykule, opierając się na literaturze przedmiotu i źródłach, chciałabym przeanalizować, jak przez ustawodawstwo UWil. usankcjonowana zasada kontynuacji tradycji KEN przejawiała się w praktyce podczas wizytacji szkół WOS w 1803 roku. Po przedstawieniu genezy wizytacji generalnych oraz omówieniu instrukcji, którymi mieli się kierować wizytatorzy, poprzez analizę procedury wyznaczenia osób na urząd wizytatora w tym roku, chciałabym w ogólnych rysach przedstawić ich portret zbiorowy oraz charakterystykę przebiegu ich wizytacji.

---

²⁰ K. Mrozowska, *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803*, w: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DLIV. Prace Historyczne*, zesz. 64, s. 63–100.

²¹ *Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения*, т. 1–4, С.-Петербург 1893–1902.

Szkic do genezy wizytacji generalnych WOS

Do corocznej wizyty gimnazjów i wszystkich powiatowych szkół w WOS miało być wyznaczonych trzech lub czterech wizytatorów, wybieranych przez UWil. z aktualnych lub wysłużonych czy honorowych członków. Wizytatorów z wyznaczonych przez UWil. kandydatów miał zatwierdzić minister oświaty²². Przez artykuły *Ustaw* z dnia 18 maja 1803 roku została określona struktura i hierarchia szkół WOS. Stosunki UWil. do szkół WOS zostały sprecyzowane w artykule 41. Wyszczególniono, jak ma wyglądać system kontroli szkół, oraz akcentowano podległość UWil. w tej sprawie kuratorowi i ministerstwu²³. Dopiero pozytywna decyzja ministra, jednego z najwyższych urzędników biurokratycznego aparatu Imperium Rosyjskiego, umożliwiła wybranemu przez UWil. wizytatorowi rozpoczęcie pracy. Geneza urzędu wizytatora generalnego WOS sięga czasów KEN. Przypomnieć wypada, że sprawa inspektowania i kontroli szkół była rozważana od pierwszych lat. Już latem 1774 roku powstała inicjatywa powołania wizytatorów specjalnych, osobno opłacanych. Z rozprawy Hanny Pohoskiej poświęconej analizie wizytacji generalnych w okresie KEN wynika, że chociaż jednogłośnie zgadzano się co do niezbędności takiego urzędu, zakres jego działalności był kwestią dyskusji. Pod względem prawnym-formalnym przez kilka lat urząd wizytatora generalnego przeszedł różne formy rozwojowe, do czasu aż instrukcją w 1781 został ustalony zakres jego kompetencji oraz określone konkretne czynności²⁴. Zarówno wymagania wobec pełniących tę funkcję, jak i przebieg procesu wizytacyjnego zostały reglamentowane przez artykuły *Ustaw KEN dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej z 1783 roku*²⁵. Porządek odprawienia corocznej „szkół krajowych wizyty” określało 27 artykułów czwartego rozdziału *Ustaw*, zatytułowanego „Wizyta zgromadzeń akademickich w szkołach narodowych”²⁶. Zawierały tzw. ogólne wizytatorom dane zlecenia. Ich zakres był bardzo szeroki – od sprawdzenia, czy nauczyciele są odpowiednio przygotowani do przez siebie pełnionej

---

²² Ukaz nr 20.765 z dn. 18 maja 1803 r. [*Устав или общия постановления Императорского Виленского Университета и училищ его округа*], w: *PSZ*, t. 27, s. 610–620; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Tłumaczenie *Ustaw* na język polski razem z oryginalnym tekstem opublikował M. Baliński – *Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału*, w: M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii*, s. 559–596. Tu cytowany art. – s. 561.

²³ *Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału*, w: M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii*, s. 584.

²⁴ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 9–71.

²⁵ *Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*. W Warszawie roku 1783, w: *Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane/ Tautinės Edukacijos Komisijos nuostatai skirti akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose/ The Statutes of the Commission of National Education as Prescribed for the Academic Estate and for the Schools in the Lands of the Commonwealth Roku 1783*, Warszawa 2015, s. 61–231.

²⁶ *Ibidem*, s. 84–89.

funkcji oraz egzaminowania uczniów, po ustalenie poziomu materialnych warunków niezbędnych dla przekazania wiedzy na odpowiednim poziomie (księgozbiory, podręczniki etc.) oraz miejsc zamieszkania uczniów przybyłych do szkół z okolic. Jeden z artykułów ogłaszał, że każdy wizytator ma być zaopatrzony w instrukcję szczegółową, dostosowaną do konkretnych placówek szkolnych²⁷. Wyznaczenie wizytatorów oraz przygotowanie dla każdego z nich instrukcji szczegółowej były na początku w gestii samej KEN, w latach późniejszych – w działającej w Wilnie Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz – Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie²⁸. Podstawową jednostką administracyjną sieci szkolnej był Wydział. Pod władzą KEN w ostatnich latach funkcjonowało dziesięć takich Wydziałów. Cztery z nich – Litewski, Nowogródzki, Poleski i Żmudzki – były pod opieką Wszechnicy Wileńskiej²⁹.

Instrukcje dla wizytatorów szkół WOS

Zarówno wizytatorów WOS, jak i ich poprzedników w okresie KEN miała obowiązywać instrukcja ogólna, wspólna dla wszystkich, oraz instrukcje tzw. szczegółowe, czyli indywidualne, dostosowane do sytuacji w poszczególnych szkołach i okoliczności. Z inicjatywy Czartoryskiego dla ułożenia ogólnej instrukcji wizytatorskiej UWil. założył komitet. Zostali do niego wyznaczeni profesorowie: Józef Bogusławski, Jan Lobenwein, Józef Mickiewicz, Tadeusz Kundzicz, Jędrzej Śniadecki i bibliotekarz Augustyn Tomaszewski³⁰. Fragmentaryczna w tym aspekcie informacja źródłowa pozwala wnioskować, że z inicjatywy Czartoryskiego postanowiono instrukcję ułożyć na podstawie *Ustaw* z 1783 roku. Kurator sam bezpośrednio włączył się do pracy, przysyłając swoje uwagi. Z perspektywy czasu można konstatować, że proces przygotowania instrukcji postępował wyjątkowo szybko. Na początku kwietnia Marcin Odlanicki Poczubut jako zastępca rektora UWil. mógł donieść kuratorowi, że „[...] Instrukcja dla wizytatorów z główniejszych punktów ze Statutu dawniejszego akademickiego wypisanych i z punktów nadesłanych Waszą Książęcą Mością w zaleceniach jego pod datą 14 februarii i 6 marca niniejszego roku ułożone, ma honor pod zdanie Waszej Książęcej Mości podać”³¹. Minister Zawadowski uznał tak przygotowaną przez grono akademickie UWil. we współpracy z kuratorem

²⁷ Ibidem, s. 85.

²⁸ K. Bartnicka, I. Szybiak, Wstęp, w: *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 5.

²⁹ Podział administracyjny nieraz ulegał zmianom. Literatura na ten temat funkcjonuje od połowy XIX wieku. Zob. np. J. Łukasiewicz, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 2, Poznań 1850, s. 68–71; ibidem, t. 4, Poznań 1851, s. 112–113, 204–206; Najdokładniej to przedstawiła H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, s. 9–71.

³⁰ Raport UWil. z dn. 13 grudnia 1803 do Czartoryskiego o stanie UWil. i szkołach jego Wydziału od dn. 1 stycznia 1803 r., w: *VUB RS*, F2 KC-232, k. 106 v.

³¹ Raport UWil. z dn. 6 kwietnia 1803 r. do A.J. Czartoryskiego, w: *LVIa*, f. 567, op. 2, jedn. 60, k. 8.

instrukcję za wzorową i w nieco zmodyfikowanej formie rozporządzeniem z dnia 5 maja 1803 roku polecił wprowadzić we wszystkich okręgach imperium rosyjskiego³². Na nowo ułożona z 28 artykułów Instrukcja ogólna stała się podstawowym dokumentem, dokładnie określającym przebieg wizytacji corocznej oraz obowiązki osób, wyznaczonych na wizytatorów generalnych szkół WOS. Stefan Truchim, analizując wątki współpracy polsko-rosyjskiej nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego, ustalił, że większość artykułów instrukcji z 1803 została przejęta z *Ustaw KEN*³³. Późniejsze badania problematyki szkolnictwa na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego na początku XIX wieku potwierdzają to ustalenie³⁴. Tak samo jak w okresie KEN, wyznaczony Instrukcją zakres obowiązków wizytatora generalnego był szeroki – od sprawdzenia poziomu wiedzy uczniów oraz godności nauczycieli na przez nich pełnione stanowiska, po warunki materialne. Instrukcje szczegółowe dla wizytatorów w 1803 roku jak dotąd nie są znane badaczom. Fragmentaryczne wzmianki w źródłach pozwalają wnioskować, że zalecenia dla każdego z wizytatorów w pierwszym roku również miały miejsce. Poczobut, zawiadamiając 1 czerwca 1803 roku kuratora o przedstawieniu na Radzie UWil. informacji o potwierdzeniu wyboru na wizytatorów Czackiego i Bohusza, wymienia przyłączone dla nich instrukcje³⁵. Swego rodzaju funkcje indywidualnych instrukcji w tym roku w pewnym stopniu pełniły zalecenia od UWil. dawane wizytatorom w 1803 roku przed czy też w trakcie ich wizytacji.

Wizytatorzy generalni WOS w 1803 roku

Inicjatywa powołania grupy inspektorów mających zwizytować szkoły WOS i informować UWil. o ich funkcjonowaniu bezpośrednio pochodzi od A.J. Czartoryskiego. Kurator w swoich pismach do Poczobuta z lutego i marca 1803 roku zalecił pilne wybranie do pełnienia funkcji wizytatora generalnego najzdolniejszych członków kadry profesorskiej i opracowanie dla nich instrukcji³⁶. Z protokołów posiedzeń Rady UWil. wynika, że te roz-

---

³² Pismo A.J. Czartoryskiego z dn. 29 kwietnia 1803 r. do P. Zawadowskiego. Jako aneks dołączona jest instrukcja dla wizytatorów szkół WOS, w: *Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения*, t. 2, k. 206–215. J. Bieliński, autor opracowania dziejów Uniwersytetu Wileńskiego podał w całości tekst Instrukcji ogólnej dla wizytatorów generalnych szkół z dn. 5 maja 1803 r. w języku polskim, w: J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900, s. 93–98. W tym artykule punkty Instrukcji cytowane są z tekstu polskiego opublikowanego przez J. Bielińskiego.

³³ S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960, s. 89.

³⁴ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, s. 35; D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, s. 410.

³⁵ Raport UWil. z dn. 1 czerwca 1803 r. do A.J. Czartoryskiego, w: *LWIA*, f. 567, op. 2, jedn. 60, k. 10.

³⁶ D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, s. 409.

porządzenia kuratora zostały zakomunikowane gronu akademickiemu pod koniec lutego³⁷. Z wyżej cytowanego artykułu 5 *Ustaw z dnia 18 maja 1803 r.* wynika, że do pełnienia tej funkcji mogły być wybierane osoby spoza grona akademickiego, pod warunkiem jednak, że taka osoba była z tym gronem związana przez tytuł członka honorowego³⁸. Procedura wyboru pierwszych wizytatorów pozwala wnioskować, że UWil. był nastawiony na ich szukanie poza gronem profesorskim uczelni. Nie da się wykluczyć, że to była pozycja uzgodniona z kuratorem, jeżeli w ogóle nie powstała z jego inicjatywy. Za argument do takiej hipotezy służą m.in. osoby oraz kolejność ich wyboru w 1803 roku. Lista kandydatów na wizytatorów generalnych tego roku zaczyna się od starosty nowogrodzkiego, kawalera Orderów Orła Białego i św. Stanisława Tadeusza Czackiego. Został jednogłośnie przez profesorów UW wybrany na posiedzeniu Rady dnia 10 marca³⁹. Zdaniem Ewy Danowskiej, była to kandydatura popierana przez Czartoryskiego. Kurator „[...] cenił go przede wszystkim jako energicznego, oddanego sprawie narodowej człowieka, któremu można zaufać. Tak zatem szereg innych zalet, przynajmniej na początku, miał rekompensować w przypadku Czackiego brak fachowego wykształcenia”⁴⁰. Badacze są zgodni, że Czacki od samego początku poważnie podchodził do obowiązków wizytatorskich. Rezultatem jego aktywnej i ambitnej działalności jako wizytatora było założenie gimnazjum w Krzemieńcu. Zdaniem Szymta, właśnie śmiałość Czackiego, granicząca z beczelnością, doprowadziła do tego, że imperator podpisał reskrypt o powołaniu gimnazjum i jednocześnie zatwierdził statut, choć ani kurator, ani UWil. go nie zaaprobowali⁴¹. Wyrobił sobie zdanie na temat rozwoju oświaty ludu, potrafił bronić swoich racji i przez to zasłużył na autorytet⁴². Wśród wizytatorów Czacki wyróżniał się wielkim zaangażowaniem. Pełnił urząd wizytatora prawie dziesięć lat, do swojej śmierci w 1813 roku. Na sobie powierzonym terenie (w każdym roku pełnił urząd wizytatora guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej) ambicje reformowania szkolnictwa miał od pierwszego roku wizytacji. Badacze tematyki jako jedną z cech działalności Czackiego na stanowisku wizytatora generalnego akcentują odmienne podejście do pełnienia swoich funkcji. Miał zamiar być niezależnym opiekunem i organizatorem szkolnictwa na powierzonym terenie, nie zaś ograniczyć się do zleconej funkcji administracyjnej i kontrolnej⁴³. Nie brakowało mu umiejętności w pełnieniu urzędu wizytatorskiego. Drugim z kolei kandydatem na urząd wizytatora w 1803 roku był posiadający stopień doktora teologii Fran-

³⁷ Protokół posiedzenia Rady Uniwersytetu z dn. 28 lutego 1803 r., w: *LWIA* zesp. 721, op. 1, sygn. 1169, s. 73v–75.

³⁸ *Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału*, z dn. 18 maja 1803 r., w: M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska*, s. 561.

³⁹ Protokół Rady UWil. z dn. 10 marca 1803 r., w: *LWIA*, f. 721, ap. 1, b. 1169, k. 75–75v.

⁴⁰ E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1785–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006, s. 234–235.

⁴¹ A. Szymt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu*, s. 90.

⁴² E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1785–1813...*, s. 233–242; A. Szymt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu*, s. 82–90 i n.; D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna*, s. 414–418.

⁴³ A. Szymt, *Gimnazjum...*, s. 85.

ciszek Ksawery Michał Bohusz, koadiutor prałata kapituły katedralnej diecezji wileńskiej Piotra Toczyłowskiego. Na posiedzeniu Rady z dnia 24 marca, po odbytych głosowaniach Bohusz, uzyskując dwanaście pozytywnych i sześć negatywnych głosów, został wytypowany na kandydata do pełnienia funkcji wizytatorskiej⁴⁴. Źródła milczą na temat tego, dlaczego jedna trzecia obecnych na posiedzeniu profesorów była przeciw kandydaturze Bohusza. Wiadomo, że Bohusz przyjaźnił się z Poczobutem, który jako zastępca rektora przewodniczył tym posiedzeniem. Wolno wnioskować, że Bohusz przez Poczobuta mógł być poproszony o przyjęcie na siebie obowiązków wizytatora. Czy sytuacja w głosowaniu mogła być przejawem jakiejś niechęci pewnej części profesorów wobec Poczobuta? Na obecnym etapie badań to pytanie zostaje bez odpowiedzi. Należy tutaj przypomnieć, że Bohusz posiadał doświadczenie pełnienia funkcji wizytatora generalnego w okresie KEN. Z ramienia Szkoły Głównej w 1784 roku został wyznaczony na miejsce ciężko chorego profesora ks. Bernarda Sirucia (Siruć, Syruć), pijara⁴⁵. Instrukcja szczegółowa, sporządzana dla Sirucia, została wtedy delegowana do Bohusza. Wówczas on pełnił już funkcję koadiutora prałata Piotra Toczyłowskiego w kapitule katedralnej diecezji wileńskiej, a ze Szkołą Główną był związany przez status członka honorowego *Collegii Moralis* tej placówki. Jako wizytator generalny, Bohusz miał zwizytować 14 szkół (Merecz, Lidę, Żyrowice, Breść, Białą, Wołkowysk, Szczuczyn, Grodno, Kowno, Rosieniec, Kroże, Kretynę, Poniewież, Wilkomierz)⁴⁶. Raport z tej wizytacji jak dotąd nie został odnaleziony. Póhaska skłonna jest sądzić, że sprawozdanie w ogóle wtedy nie zostało przez Bohusza spisane. Taką samą sytuację mamy i w przypadku drugiego wybranego przez Wszechnicę Wileńską w tamtym roku na wizytatora generalnego profesora ks. Władysława Tautkiewicza⁴⁷. Jak to się stało, że żaden z raportów wizytatorów generalnych tego roku się nie zachował, trudno powiedzieć. Jednak co do Bohusza, to z jego korespondencji z Poczobutem wynika, że do spisania raportu miał zamiar przystąpić. W liście z dnia 25 lipca 1784 roku pisany do Wilkomierza do Poczobuta, który wówczas pełnił funkcję rektora Szkoły Głównej, relacjonował: „[...] Ja cały miesiąc przesiedzieć myślę w moich Krzeniszkach, zabawiając się napisaniem raportu, uregulowaniem robot gospodarskich, układaniem domowych dokumentów, przypilnowaniem rozmaitych spraw proceduralnych, o które mi nietrudno”⁴⁸. Czy Bohusz wtedy raport napisał, nie wiemy. Nie ma za to wątpliwości, że w 1784 roku pełnił urząd wizytatora. Zauważyć należy, że

⁴⁴ Akt wyboru Bohusza na wizytatora. Wypis z protokołu sesji z dn. 24 marca 1834, w: *LVI A*, f. 567, ap. 2, b. 60, k. 3.

⁴⁵ H. Póhaska, *Wizytatorowie generalni...*, s. 100–101.

⁴⁶ Instrukcja do wizyty generalnej dana j.ks. Ksawierowi [!] Bohuszowi św. teologii doktorowi koadiutorowi katedralnemu pińskiemu [powinno być – wileńskiemu A.P.] *Collegii Moralis* w Akademii Wileńskiej towarzyszowi, roku 1784 dnia 10 maja, w: *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774–1794*, opracowały K. Bartnicka i I. Szybiak, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, s. 49–50.

⁴⁷ H. Póhaska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, s. 101.

⁴⁸ Pismo Fr.K.M. Bohusza z dn. 25 lipca 1784 r. do Rektora Szkoły Głównej W. Ks. Lit., w: Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk Dział Rękopisów (*LMAVB RS*), F151-164, k. 2–2v.

UWil., nie czekając na wybór pełnego kompletu kandydatów, raportem do Czartoryskiego przekazał Ministerstwu Oświaty Narodowej wybranych przez siebie w marcu na wizytatorów dwóch kandydatów – Czackiego i Bohusza⁴⁹. W raporcie UWil. do kuratora z dnia 30 marca, podpisanym przez Poczobuta jako zastępcę rektora UWil., czytamy, że: „Uniwersytet nie mając jeszcze oznaczonej liczby wizytatorów szkoły swego Wydziału, w dalszym ich wyborze czeka na przepis Waszej Książęcej Mości”⁵⁰. Minister nie kwestionował wybranych przez grono profesorów UWil. kandydatów, więc od dnia 5 maja 1803 roku, kiedy o swojej pozytywnej decyzji pismem powiadomił kuratora WOS⁵¹, mogli oni przystąpić do pełnienia swoich funkcji⁵². Dalszy ciąg dziejów wskazuje, że Czartoryski z decyzją w sprawie trzeciego wizytatora szkół WOS nie zwlekał. UWil. raportem z dnia 13 kwietnia komunikował kuratorowi, iż na posiedzeniu Rady po rozważeniu kandydatury „towarzysza uniwersytetu”, członka Imperatorskiej Akademii Nauk w Petersburgu Bazylego Sewergina, decyzją profesorów został on wybrany na wizytatora. Do pomocy jemu wyznaczony został adiunkt Jan Znoska⁵³. Czy autorstwo pomysłu naznaczenia pomocnika należy do grona profesorów UWil., nie jest jasne. Nie da się odrzucić, że taka inicjatywa mogła wyjść od kuratora. Do gestii UWil. raczej należała tylko decyzja co do osoby pomocnika. Sewergin był jedynym spośród wizytatorów generalnych WOS tego roku, któremu został wyznaczony pomocnik. Czy z tej pomocy skorzystał, nie wiemy – sam Sewergin w raporcie z generalnej wizytacji do UWil.⁵⁴ o tym nie wzmiankuje. Sewergin był w świecie nauki znaną postacią, członkiem niejednego zagranicznego towarzystwa naukowego. Chemia, geologia, mineralogia – to dziedziny nauk, w których posiadał znaczne osiągnięcia. Z jego imieniem wiąże się geneza oraz rozwój w okresie początkowym wiedzy geologicznej, szczególnie o minerałach, i chemicznej na terenie Rosji. Uważany jest za kontynuatora idei nauk geologicznych Michaiła Łomonosowa. Rzeczywisty członek Imperatorskiej Akademii Nauk, profesor mineralogii od 1793 roku, Sewergin z polecenia imperatora w 1802 roku odbył podróż do Siemiatycz w okolicach Białegostoku, żeby ocenić „gabinet historii naturalnej”⁵⁵ księżny Anny Jabłonowskiej z domu Sapiechów, wojewodziny braclawskiej, który miał zamiar nabyć uniwersytet moskiewski. Po obejrzeniu oraz ustaleniu wartości zbiorów pałacu Jabłonowskiej w Siemiatyczach, miał zadbać o ich spakowanie i odesłanie do Moskwy. Podróż potraktował jako możliwość zapoznania, czasami głębszego spenetrowania, miejscowości, przez które wiodła droga do Siemiatycz. Obserwacje z podróży w 1802 roku opublikował

⁴⁹ Raport UWil. z dn. 30 marca 1803 r. do Czartoryskiego, w: *LVI A* f. 567, ap. 2, b. 60, k. 1.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Pismo Zawadzkiego z dn. 5 maja 1803 r. do Czartoryskiego, w: *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного просвещения*, t. 2, k. 215–216.

⁵² Protokół posiedzenia Rady UWil. z dn. 29 maja, w: *LVI A*, f. 721, ap. 1, b. 1169, l. 90–91.

⁵³ Raport UWil. z dn. 13 kwietnia do Czartoryskiego, w: *LVI A*, f. 567, ap. 2, b. 60, k. 4.

⁵⁴ Raport wizytacji generalnej Sewergina do UWil. z 1803 r., w: *VUB RS*, F2-KC554.

⁵⁵ Kolekcja historii naturalnej w pałacu Siemiatyczach należała do jednej z najlepszych w ówczesnej Europie.

w postaci pierwszego tomu swoich *Zapisków podróżnych po zachodnich prowincjach państwa rosyjskiego*⁵⁶. W tej relacji z podróży znalazły się i jego wrażenia z pobytu w Wilnie. Zdaniem Sewergina, Akademia Wileńska, czyli Uniwersytet, była pierwszą rzeczą w tym mieście wartą wszelakiej uwagi. Gościł w UWil., interesował się zbiorami biblioteki, obejrzał obserwatorium astronomiczne, gabinet mineralogiczny, zwiedzał sad botaniczny – prace nad jego założeniem były dopiero w początkowym stadium. Był zadowolony ze spotkań z profesorami Wszechnicy Wileńskiej. Wygląda na to, że z niektórymi miał okazję rozmawiać dłużej. Pisał na przykład, że szczególnie wdzięczny jest za usługi okazane mu w czasie pobytu przez doktora filozofii Szymona Malewskiego⁵⁷. Czy Sewergin podczas swojego pobytu w Wilnie wiosną 1802 roku spotkał się ze Znosko, który rok później będzie jemu wyznaczony na pomocnika, mało prawdopodobne. Znosko od 1794 roku był nauczycielem w Grodnie i dopiero w 1802 roku został adiunktem na UWil. Wykładał logikę⁵⁸. Tak jak i w przypadku pierwszych dwóch kandydatów na wizytatorów szkół WOS, oficjalnie przez UWil. zaproponowana kandydatura Sewergina również spotkała się z aprobatą ministra. Już po rozpoczęciu wizytacji, z tego powodu, że w tym roku zaczęła się z opóźnieniem, a Bohusz miał znaczną liczbę szkół do objechania, UWil. w połowie czerwca, powołując się na stary statut, wybrał ze swego grona ks. Filipa Golańskiego na wizytatora gimnazjum wileńskiego oraz wszystkich pensji, konwiktów i fundacji w mieście Wilnie⁵⁹. Pochodzący z województwa krakowskiego Golański, absolwent prowadzonego przez pijarów Collegium Nobilium w Warszawie, już w Zgromadzeniu Pijarów odznaczył się zdolnościami pedagogicznymi. Do Wilna został wezwany przez KEN w 1787 roku na stanowisko wiceprofesora literatury łacińskiej i polskiej Litewskiej Szkoły Głównej. Po kilku latach został mianowany profesorem zwyczajnym tychże przedmiotów⁶⁰. Był gorącym zwolennikiem działalności KEN⁶¹. Na liście wizytatorów generalnych sporządzonej przez Pohoską na podstawie archiwaliów⁶² Golański nie występuje. Nie posiadał więc doświadczenia z pełnienia funkcji wizytatora generalnego w okresie KEN. Na podstawie posiadanych na tym etapie badań źródeł na ten temat wolno wnioskować, że kandydatura Golańskiego jako wizytatora w 1803 roku nie została podana do aprobaty ministra. Wybrany przez Radę UWil. 14 czerwca od razu został opatrzony upoważnieniem do pełnienia tej funkcji oraz

⁵⁶ С. Василий, *Записки путешествія по западным провинціям Россійскаго Государства*, ч. 1, Санкт Петербург 1803.

⁵⁷ Ibidem, ч. 1, s. 49–58. Malewski, profesor zwyczajny prawa przyrodzonego i ekonomii politycznej, wówczas pełnił urząd sekretarza uczelni.

⁵⁸ J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, s. 361–362.

⁵⁹ Raport UWil. z dn. 18 czerwca 1803 r. do Czartoryskiego, w: *LWIA* f. 721, ap. 1, b. 1213, k. 3–3v.

⁶⁰ J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, s. 178–179. Bieliński podaje, że reorganizacja wszechnicy wileńskiej z 1803 r. wpłynęła poważnie na stanowisko Golańskiego – od 1 listopada zamiast literatury rozpoczął wykłady z Pisma św.

⁶¹ M. Ausz, K. Puchowski, *Golański Filip Nereusz*, w: A. Meissner, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej. Słownik biograficzny*, Warszawa 2018, s. 215–216.

⁶² H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, s. 303–309.

instrukcją wizytatorską⁶³. Na podstawie podanej przez Ambrosa i Beauvois informacji, wiadać, że Golański pełnił urząd wizytatora szkół wileńskich jeszcze w latach 1804, 1806 i 1814, w 1805 roku wizytował szkoły w Mińsku, a w 1817 był wizytatorem szkół Guberni Grodzieńskiej i okręgu białostockiego⁶⁴. Wśród wizytatorów 1803 roku Golański, jako profesor Wszechnicy Wileńskiej, był jedynym aktywnym członkiem grona akademickiego. Inni wizytatorzy tego roku to osoby spoza uczelni, jeżeli nie liczyć tego, że Bohusz, jak wyżej relacjonowano, od czasu pełnienia urzędu wizytatorskiego w okresie KEN posiadał status członka honorowego *Collegium Moralis* Szkoły Głównej. Beauvois wnikliwie zauważa tendencję nominowania na urząd wizytatorów generalnych osób spoza UWil., właściwą dla pierwszych trzech dziesięcioleci wieku XIX, przytacza przykłady starania się szlachty, przede wszystkim przedstawicieli rodów arystokratycznych, o taką posadę. Zdaniem badacza, kierownictwo UWil. wykorzystało takiego rodzaju zainteresowania, kierując się przekonaniem, że status społeczny niezwiązanych z gronem akademickim wizytatorów pomoże rozwijaniu się szkolnictwa⁶⁵. Według obliczeń Beauvois, z 25 wizytatorów do 1815 roku 10 było spoza UWil.⁶⁶. Według słów badacza, taka postawa władz UWil. była wbrew literze Instrukcji ogólnej. Zgadając się więc z ustaleniem Beauvois, że UWil. przy szukaniu kandydatów na wizytatorów priorytet oddawał przedstawicielom znanych rodów szlacheckich, trudno byłoby taką postawę traktować jako naruszenie statutu, a tym bardziej Instrukcji. Procedury nominacji na urząd wizytatorski Instrukcja nie regulowała. Artykuł *Ustawy* z 18 maja 1803 roku określa natomiast, jak wyżej podano, że oprócz profesorów czynnych, ten urząd jak najbardziej mogą pełnić profesorowie emerytowani oraz członkowie honorowi UWil. Przypuszczać należy, że właśnie *Ustawy* z dnia 18 maja 1803 roku usankcjonowały wymagania, iż funkcje wizytatora generalnego ma pełnić osoba związana z gronem akademickim czy to przez bycie czynnym, czy emerytowanym profesorem albo członkiem honorowym. Bohusz, Czacki i Sewergin, przed podaniem ich kandydatur do zatwierdzenia ministrowi oświaty, otrzymali tytuł członka honorowego UWil.⁶⁷. Nic nie wskazuje, żeby w 1803 roku osoby spoza UWil. same prosiły o urząd wizytatora generalnego, jak to wnioskuje Beauvois, opierając się na materiałach z całego okresu UWil. Zdaniem badacza, według kierownictwa UWil.: „To, że jakiś arystokrata z poczucia obywatelskiego lub snobizmu zgadza się pełnić jakąś funkcję, w obrębie niedookreślonej społecznie grupy nauczycieli może mieć walor przykładowy, którego wagę ceni się wysoko”⁶⁸. Według kryterium statusu społecznego, wśród wizytatorów 1803 roku tylko Czacki pochodził ze znaczącej rodziny zamożnej

⁶³ Raport UWil. z dn. 18 czerwca 1803 r. do Czartoryskiego, w: *LVI* f. 721, ap. 1, b. 1213, k. 3–3v.

⁶⁴ M. Ambros, *Zarys statystyczny szkół Wydziału Wileńskiego*, s. 151–152; D. Beauvois, *Wilno – polska stolica zaboru rosyjskiego 1803–1832*, s. 412.

⁶⁵ D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna*, s. 410–411.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 410.

⁶⁷ Raport UWil. z dn. 13 grudnia 1803 do Czartoryskiego o stanie UWil. i szkołach jego Wydziału od dn. 1 stycznia 1803 r., w: *VUB RS*, F2 KC-232, k. 104 v.

⁶⁸ D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 411.

szlachty, sam od 1784 roku pełnił funkcje publiczne, brał czynny udział w życiu publicznym rodzinnego Wołynia⁶⁹. Zdaniem Beauvois, swoje pochodzenie arystokratyczne Czacki łączył z kwalifikacjami naukowymi. Był prawnikiem, interesował się również historią oraz ekonomią⁷⁰. Badacze jego życia oraz działalności jednogłośnie przyznają, że była to niezwykła postać pod wieloma względami. Eksjezuita Bohusz natomiast pochodził ze szlachty litewskiej. Po studiach filozofii w Akademii Wileńskiej, teologię studiował u Jezuitów w Grodnie. Tamże wstąpił do zakonu, w 1768 roku przyjął święcenie kapłańskie. Kasata zakonu zastała go na urzędzie prefekta konwentu w Grodnie⁷¹. Po kasacie pełnił funkcję księdza diecezjalnego w biskupstwie wileńskim. Awansował, zostając, jak wyżej wspomniano, członkiem katedralnej kapituły w statusie koadiutora prałata. Jeżeli nie liczyć jego pisanego w trakcie podróży po krajach Europy dziennika⁷², sporządzone w 1783 streszczenie 30 tomów protokołów z posiedzeń wileńskiej katedralnej kapituły za lata 1501–1783 może być uważane za pierwszy tekst, świadczący o jego zainteresowaniach intelektualnych⁷³. W roku 1804 Bohusz przeniósł się do Warszawy, pracował jako sędzia, dużo czasu poświęcając na tłumaczenia i prace, które zazwyczaj kwalifikuje się jako historyczne. Od początku swego przybycia do Warszawy był związany z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Warszawie, od 1807 roku będąc jego rzeczywistym członkiem. Jest autorem rozprawy o początkach narodu i języka litewskiego⁷⁴. Bogusław Wójcik, autor artykułu o rozprawie rękopiśmiennej Chmaja na temat Bohusza, porównując ich życie i działalność, dochodzi do wniosku, że obaj byli naukowcami oraz działaczami społeczno-politycznymi zatroskanymi o dobro Ojczyzny⁷⁵. Więc choć spośród wizytatorów 1803 roku tylko Golański i Sewergin zawodowo pracowali naukowo, zainteresowania naukowe nie były obce ani Czackiemu, ani Bohuszowi. Wolno zaryzykować stwierdzenie, że przede wszystkim aspiracje intelektualne są łączącą ich nicią. Obowiązek pełnienia urzędu wizytatorskiego również łączył ich w jedno grono. Wszyscy kierowali się wskazówkami tej samej Instrukcji ogólnej, lecz każdy we właściwy dla siebie sposób angażował się do pracy (zob. niżej).

⁶⁹ E. Danowska, *Tadeusz Czacki...*, s. 13–47.

⁷⁰ D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 414.

⁷¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. Ludwik Grzebień, Kraków 2004, s. 54.

⁷² Nowa krytyczna edycja dzienników Bohusza z podróży w latach 1777–1778 i 1781–1782 została przygotowana do druku przez Filipa Wolańskiego – F.K. Bohusz, *Dzienniki podróży*, wstęp i oprac. Filip Wolański, Kraków–Wrocław 2014.

⁷³ Zrobiono kilka odpisów. Jeden z nich został opublikowany w 1895 roku. W. Pawlikowska-Butterwick, *Wileńska kapituła katedralna w zapisie źródłowym. Część pierwsza: Ksawery Franciszek Michał Bohusz, Mamert Herburt z Fulsztyna, Jan Kurczewski – registratorzy protokołów z posiedzeń kapituły*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 12, s. 109–137.

⁷⁴ F.K. Bohusz, *O początkach narodu i języka litewskiego: rozprawa przez Xawiera Bohusza [...] napisana, a na publicznym posiedzeniu Towarzystwa Warszawskiego r. 1806 dn.12 grudnia czytana*, Warszawa 1808.

⁷⁵ B. Wójcik, *Uwagi na marginesie rękopisu Ludwika Chmaja pt. „Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcza (1746–1820)”*, w: „Problemy Współczesnej Pedagogiki” 2017, 3/1, s. 45–61.

Teren i czas trwania

W okresie KEN wizytator zazwyczaj miał do wizytacji szkoły jednego Wydziału⁷⁶. Przy wyznaczeniu terytorium do wizytacji posługiwano się więc siecią założonych przez KEN jednostek administracyjnych. Zaczynając od 1803 roku, podstawową jednostką administracyjną szkolnictwa na terenie WOS stała się gubernia. Każdemu wizytorowi zlecało się więc wizytację szkół w obrębach imperialnej jednostki administracyjnej. Z powodu różnicy kryterium dzielenia terytorium szkolnictwa, granice przez jednego wizytatora zwizytowanych terenów w okresie WOS nie są identyczne z terytorium, które bywało wyznaczone na wizytacje jednemu wizytorowi w czasach KEN. Po drugie, tereny szkolnictwa, podległego Wszechnicy Wileńskiej w okresie KEN, w czasach WOS zostały rozbudowane o nowe terytoria. Chodzi tu między innymi o szkoły na terenach guberni wołyńskiej i podolskiej, które w czasach KEN były pod opieką Akademii Krakowskiej. Co prawda, szkoły te, tak samo, jak i szkoły będące pod opieką Wszechnicy Wileńskiej, należały do zwierzchnictwa KEN, co spowodowało, że sposób uczenia nie był za bardzo zróżnicowany⁷⁷. Natomiast szkoły w guberni mińskiej od 1793 roku zostały wyjęte spod zwierzchnictwa Wszechnicy Wileńskiej i w końcu trafiły pod gestię Izby Powszechnego Opatrzania (*Prikazy Obczestviennogo Prizrenia*). Takie urzędy opieki społecznej powstały wskutek przeprowadzonej w Rosji w 1775 roku reformy. Na przełomie XVII/XIX stulecia w imperium było około 40 takich Izb. Od 1802 wszystkie one były w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Miały zwierzchnictwo nad sprawami szpitalnictwa i oświaty guberni. Choć wskutek tego po części sposób uczenia w tych szkołach zaczął się upodabniać do będącego w rosyjskiej części imperium⁷⁸, status ich nie uległ większym zmianom w stosunku do okresu przedrozbiorowego⁷⁹. Na terenie Guberni Witebskiej, Mohylewskiej i Kijowskiej został przyjęty sposób uczenia taki, jaki przepisała Izba Powszechnego Opatrzania⁸⁰. Po ostatnim rozbiorze Rzeczypospolitej w 1795 roku szkoły na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego nie spotkały się z dezorganizacją, jeżeli nie liczyć lat 1794–1796, kiedy miało miejsce powstanie kościuszkowskie oraz prowadzone były prace nad nowym podziałem administracyjnym ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego włączonych do Imperium Rosyjskiego. Pewna liczba szkół była utrzymywana przez zakony, reszta środki dostawała z Fundacji Edukacyjnej, której podstawę finansową stanowiły byłe

⁷⁶ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej...*, s. 343–353.

⁷⁷ Raport UWil. o szkołach znajdujących się w jego wydziale od 1 stycznia do 31 grudnia 1803 r. do Czartoryskiego, w: *VUB RS F2 -KC232*, l. 5.

⁷⁸ Raport UWil. o szkołach znajdujących się w jego wydziale od 1 stycznia do 31 grudnia 1803 r. do Czartoryskiego, w: *VUB RS F2 -KC232*, l. 1v.

⁷⁹ K. Mrozowska, *Uniwersytet Wileński...*, z. 64, s. 78.

⁸⁰ Raport UWil. o szkołach znajdujących się w jego wydziale od 1 stycznia do 31 grudnia 1803 r. do Czartoryskiego, w: *VUB RS F2 -KC232*, l. 2.

posiadłości Jezuitów⁸¹ Zdaniem Leonida Żytkowicza, formalnie obowiązywały wtedy wciąż ustawy KEN, bo nie zostały uchylone⁸². Po wstąpieniu na tron Imperium Rosyjskiego Pawła I, w 1797 została założona Litewska Komisja Edukacyjna, działająca według przepisów, które niewiele różniły się od *Ustaw* KEN, mimo że władza oświatowa uległa radykalnej zmianie. Zmieniono nazwę Szkoły Wielkiego Księstwa Litewskiego na Szkołę Główną Wileńską. Wszystkie szkoły średnie miały wrócić pod opiekę zakonów⁸³. Jednak ten okres był stosunkowo krótki. Funkcjonujące w okresie KEN szkoły nie zaprzestały swej działalności. Badacze tematu zgodnie akcentują trwałość organizacji sieci szkolnej, słusznie traktując ją jako spadek po KEN. Zdaniem Mrozowskiej, rola Litewskiej Komisji Edukacyjnej na terenie guberni wówczas litewskiej i grodzieńskiej sprowadzała się głównie do czynności typu organizacyjnego, tj. powołania nowych szkół i gromadzenia informacji⁸⁴. Wskutek reorganizacji systemu oświaty w Imperium Rosyjskim szkoły akademickie oraz prowadzone przez zakony działające na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie KEN jako wydziałowe i podwydziałowe w nowej strukturze przyjęły charakter szkół powiatowych i gimnazjalnych⁸⁵. Wolno wnioskować, że wyznaczenie terenu wizytacji dla każdego z wizytatorów nie obchodziło się bez inicjatyw kuratora. Oficjalnie jednak ta kwestia była zostawiona do gestii UWil.⁸⁶ Po otrzymaniu wiadomości o zatwierdzeniu przez ministra na urząd wizytatora Bohusza i Czackiego, decyzja Rady UWil. w sprawie dla nich wyznaczonego terenu wizytacji zapadła dnia 30 maja. Czacki miał zwizytować szkoły guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej. Bohuszowi natomiast wyznaczono wizytację szkół guberni grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej⁸⁷. Decyzją grona akademickiego UWil. postanowiono, nie zwlekając, im wysłać „[...] instrument, przez który mają być umocowani do wizyty szkół sobie poruczonych i instrukcje przepisane i potwierdzone z przyłączonym rejestrzem szkół znajdujących się w guberniach im wydzielonych”⁸⁸. Uwzględniając zlecenia kuratora, Bohuszowi, w którego wyznaczonym na wizytację terytorium znalazły się szkoły ewangelickie, polecono dokładne wybadanie ich stanu. Od wytypowania przez UWil. Czackiego i Bohusza jako kandydatów na wizytatorów do wręczenia im instrukcji niezbędnych do rozpoczęcia wizytacji oraz spisu szkół minęło więcej niż dwa miesiąca (dnia 10, 24 marca – dnia 30 maja). Czas przejścia przez biurokratyczną maszynę

⁸¹ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje...*, s. 31.

⁸² L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno 1938, s. 219.

⁸³ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje...*, s. 31.

⁸⁴ K. Mrozowska, *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803...*, s. 77.

⁸⁵ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo*, op. cit., s. 34; J. Dybiec, *Tradycje Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach Litewsko-Ruskich w początkach XIX wieku*, w: *Na przełomie wieków. Studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 184.

⁸⁶ Protokół posiedzenia Rady UWil. z dn. 29 maja, w: *LVI A*, f. 721, ap. 1, b. 1169, l. 90–91.

⁸⁷ Raport UWil. z dn. 1 czerwca 1803 r. do Czartoryskiego, w: *LVI A* f. 567, ap. 2, b. 60, k. 10.

⁸⁸ Ibidem.

kandydatury Sewergina (dnia 11 kwietnia) był prawie o trzy tygodnie krótszy. Miał zwizytować szkoły na terenie ostatnich dwóch guberni WOS – połockiej i witebskiej. Wizytacja w 1803 roku mogła się zacząć dopiero od czerwca. Z uwagi na zbliżającą się porę wakacyjną, UWil. postanowił na ten rok przedłużyć czas zajęć w szkołach do dnia 29 lipca, zobowiązując nauczyciela, aby czekali na wizytatora i po tym terminie⁸⁹. Inaczej niż *Ustawy* z 1783 roku, w których przez odrębny artykuł ustalono, że wizytatorzy powinni wyjeżdżać na wizytacje najpóźniej w ostatnich dniach kwietnia i kończyć swoją pracę w lipcu przed rozpoczęciem wakacji⁹⁰. Instrukcja z 1803 roku nie regulowała terminów rozpoczęcia czy końca. Zadowolono się ogólną wskazówką, zalecając, żeby wizytatorzy, o ile można, przyspieszyli swój wyjazd do obejrzenia wyznaczonych im szkół⁹¹. Bohusz wizytację rozpoczął dnia 2 czerwca od inspekcji szkoły grodzieńskiej prowadzonej przez księży dominikanów, a zakończył dnia 25 października wizytacją szkoły w Kownie oraz odwiedzeniem w drodze powrotnej szkółki w Janowie prowadzonej przez księży trynitarzy. Zwizytował w ciągu prawie czterech miesięcy 31 szkół, nie licząc szkół parafialnych oraz różnego poziomu pensji⁹². Pierwszą odwiedzoną placówką na trasie wizytacyjnej Bohusza, jak wzmiankowano, była prowadzona przez dominikanów, licząca sześciu nauczycieli szkoła w Grodnie. Szkoła ta, założona przez jezuitów w drugiej połowie XVII wieku, po powołaniu KEN została przekształcona w wojewódzką, a od 1783 roku miała funkcję szkoły centralnej Wydziału Litewskiego, kontrolowanej przez Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. W okresie KEN szkoły miały obowiązek prowadzenia wewnętrznej dokumentacji według jednolitych formularzy, co ułatwiało rządy siecią szkół, na czele której była szkoła wyższa. Zasada jednolitej dokumentacji obowiązywała również i w okresie UWil. Janina Kamińska w najnowszym monograficznym opracowaniu dziejów szkół Wydziału Litewskiego w okresie KEN na podstawie prawie corocznych wizytacji szkoły grodzieńskiej z ramienia Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawiła, opierając się na podawanej przez kilka lat przez wizytatorów generalnych informacji o statusie ksiąg rządowych tej szkoły⁹³. Bohusz w 1803 roku mógł więc konstatować, że znalazł je „[...] podług wzorów Statutem Akademickim przepisanych dokładnie utrzymywane [...]”⁹⁴. Wolno wnioskować, że zastrzeżenia wizytatorów w okresie KEN doprowadziły do zachowania ich w stanie wzorowym przez długie lata. Jednak okazało się, że szkoła w Grodnie pod tym

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Art. 7, rozdz. 4 Ustaw, w: *Ustawy Komisyyi Edukacyi Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, s. 85.

⁹¹ Art. 1, Instrukcja ogólna z 1803 r., w: J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, s. 94.

⁹² W źródłach oraz historiografii podawana jest i inna liczba przez Bohusza zwizytowanych szkół. Tu podana liczba oparta jest na danych z raportu Bohusza, w: *Raport wizytacji generalnej Bohusza do UWil. z 1803 r.*, w: *VUB RS*, F13–184.

⁹³ J. Kamińska, *Szkoły w Wydziale Litewskim*, Warszawa 2018, s. 50.

⁹⁴ Raport wizytacji generalnej Bohusza..., s. 6.

kątem należała raczej do wyjątków. W większości zwizytowanych szkół Bohusz albo w ogóle ich nie znalazł, albo miał skonstatować, że od kilku lat nie są dalej prowadzone. Bohusz takiego niedbalstwa nie miał zamiaru tolerować. Prowadzenie ksiąg traktował jako jeden z najważniejszych elementów administracji szkolnej. Zdaniem Bohusza, UWil. miał wprowadzić za nie osobistą odpowiedzialność oraz kontrolować, żeby były należycie zachowane i regularnie zapisywane. Uważał, że zagubienie księgi ma być karane pozbawieniem prawa sprawowania funkcji prefektowskiej i nauczycielskiej⁹⁵. Położenie akcentu na sprawy na pierwszy rzut oka *sensu stricto* biurokratyczne miało głębszy cel. Dzięki zgodnie z Instrukcją prowadzonej dokumentacji wewnętrznej można było łatwiej zauważyć, czy przepisy rządu szkolnego są uwzględniane, łatwiej spostrzegać rzeczy, wymagające naprawienia. Mieszkający wówczas w Warszawie Czacki po otrzymaniu nominacji na wizytatora nie od razu podążył do Imperium Rosyjskiego. Wyjechał z Warszawy najprawdopodobniej dopiero w pierwszych dniach lipca⁹⁶. Przyступując do wizytacji szkół w powierzonych jemu guberniach, rozesłał ankietę z pytaniami, czy i w jakim stopniu realizowany jest program nauczania KEN⁹⁷. Danowska, opierając się na źródłach, ustaliła, że wizytację zaczął w połowie tego miesiąca – w dniach 15–18 lipca odwiedził szkołę powiatową we Włodzimierzu⁹⁸ na terenie guberni wołyńskiej. Ostatnią wizytację w 1803 roku odbył w szkole powiatowej w Berdyczowie dnia 28 października⁹⁹. Wolno wnioskować, że z wizytacją w tym roku zdążył odwiedzić tylko szkoły guberni wołyńskiej. Z raportu UWil. do kuratora z dnia 10 stycznia 1804 roku o stanie szkolnictwa WOS za rok 1803 wynika, że wizytator generalny szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej wymaganego ogólnego raportu jeszcze nie złożył¹⁰⁰. UWil. przy sporządzaniu wyżej wspomnianego raportu o stanie szkolnictwa WOS w 1803 roku do Czartoryskiego zacytował wiadomości o szkołach w guberniach wołyńskiej i podolskiej ze sprawozdań otrzymanych „od miejscowych tychże szkół dozorców lub guberni dyrektorów”¹⁰¹. W literaturze przedmiotu natomiast funkcjonuje informacja, że Czacki pierwszy spośród wizytatorów sporządził raport o stanie powierzonych mu guberni – wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej oraz wy-

⁹⁵ Ibidem, s. 202.

⁹⁶ E. Danowska, *Tadeusz Czacki...*, s. 226.

⁹⁷ Ibidem, s. 246.

⁹⁸ Ibidem, s. 242.

⁹⁹ Ibidem, s. 242.

¹⁰⁰ Raport UWil. z dn. 10 stycznia 1804 r. do Czartoryskiego, w: *VUB RS*, F2-KC232, k. 116. Fragment raportu został opublikowany. T. Czacki, *O postępie Edukacyi w Prowincjach niegdyś polskich a teraz wcielenych do Rosyi*, „Dziennik Wileński” 1805, t. 1, s. 6–15. Całość raportu została opublikowana przy wydaniu korespondencji Czackiego z Hugo Kollątajem. [Tadeusz Czacki], *O stanie jeneralnym oświecenia guberni wołyńskiej i o środkach urzędzenia i upowszechnienia nauk uczynione doniesienie przez tajnego konsyliarza i wizytatora Tadeusza Czackiego*, w: *X. Hugon Kollątaja korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim*, z rękopisu wydał F. Kojśiewicz, t. 2, Kraków 1844, s. 229–316.

¹⁰¹ Raport UWil. z dn. 10 stycznia 1804 r. do Czartoryskiego, w: *VUB RS*, F2-KC232, k. 5.

słał to kuratorowi. Podaje się, że Czartoryski wówczas swoją drogą powysyłał listy do biskupów i marszałków tych guberni, zachęcając do współpracy z wizytatorem, raport Czackiego stawiając innym wizytatorom za wzór¹⁰². Wolno wnioskować, że Czacki do Czartoryskiego w trakcie wizytacji wysyłał raporty z poszczególnych zwizytowanych przez siebie szkół. Czy przysyłanie ich kopii równoległe do UWil. traktował jako czynność zbędną, pytanie pozostaje na razie otwarte. Raport ogólny szkół guberni wołyńskiej Czacki przysłał do UWil. dopiero na początku 1804 roku¹⁰³. Sieć szkół na terenie tej guberni, gdzie funkcjonowało jedenaście szkół, można ocenić jako gęstą w porównaniu z gubernią podolską, na której terenie były cztery, czy podolskiej – trzy szkoły. Z badań Danowskiej wynika, że szkoły guberni kijowskiej Czacki zwizytował na początku 1804 roku¹⁰⁴. Przypuszczać należy, że wtedy przez niego zostały zwizytowane i szkoły guberni podolskiej. Choć na terytorium, wyznaczonym do inspekcji Czackiego, było dopiero dziewiętnaście szkół, nie licząc parafialnych szkółek, różnego poziomu pensji i konwiktów, w 1803 roku był on jedynym z grupy wizytatorów tego roku, który nie wyrobił się do końca roku z odwiedzeniem ich wszystkich. Zaufania Czartoryskiego przez to nie stracił. Czacki nadal imponował mu swoją energią¹⁰⁵. Sewergin w 1803 roku pełnił funkcję wizytatora generalnego dwóch okręgów szkolnych – oprócz wileńskiego miał z polecenia Nikołaja Nowosilcowa, prezydenta Imperatorskiej Akademii Nauk oraz kuratora Okręgu Szkolnego Sankt Petersburgskiego, obowiązek zwizytować szkoły nowogrodzkiej i pskowskiej guberni. Sewergin dnia 3 czerwca wyjechał z Sankt Petersburga i zaczął od wizytowania jemu wyznaczonych szkół na terytorium okręgu petersburskiego. W miesiąc je skończył i w pierwszych dniach lipca przybył do Połocka. Rozpoczynając inspekcję prowadzonej przez jezuitów szkoły w Połocku dnia 6 lipca¹⁰⁶, przystąpił do wizytacji jemu wyznaczonego terenu WOS, szkół białoruskich guberni – witebskiej i mohylewskiej. Specyfika sieci szkół tych guberni polegała na dużej liczbie szkół narodowych, które były zarządzane przez gubernialne Izby Powszechnego Opactwa. Pod koniec XVIII wieku z dziesięciu szkół witebskiej guberni, cztery były szkołami narodowymi, „uczyliszczami” i przy organizowaniu procesu uczenia trzymały się przepisów Izby guberni. Z dziesięciu szkół w guberni mohylewskiej, narodowych było pięć. Poziom nauki w tych ostatnich według Sewergina był niski. Jego zdaniem, „w ogólności wszystkie narodowe uczyliszcza w tym, jak dotąd są stanie, słusznie się

¹⁰² D. Beauvois, *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*, „Przegląd Historyczny”, t. 65/1, s. 61–85; E. Danowska, *Tadeusz Czacki...*, s. 237–238.

¹⁰³ Raport Czackiego z wizytacji generalnej szkół guberni wołyńskiej z dn. 4 stycznia 1804 r., w: *VUB RS, F2-KC525*.

¹⁰⁴ E. Danowska, *Tadeusz Czacki...*, s. 242.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 238.

¹⁰⁶ Raport Sewergina z wizytacji generalnej szkół WOS w 1803 r. do UWil., *VUB RS, F2-KC554*, k. 1 [pisany w języku rosyjskim].

szkołami parafialnymi niż powiatowymi nazwać się mogą¹⁰⁷. Różnice w podległości spowodowały wielką różnorodność w używanych w szkołach podręcznikach. Tym bardziej że w szkołach utrzymywanych przez różne zakony też korzystano z różnych podręczników. Zdaniem Sewergina, należałoby szkolne podręczniki ujednoczyć. Sewergin sprawił się z obowiązkiem wizytatora szybciej od innych – zwizytował dziewiętnaście szkół przez dwa miesiące – lipiec i czerwiec. Ponieważ czerwiec był miesiącem wakacyjnym, nie w każdej szkole prowadzonej przez zakony zastał uczniów. W szkołach narodowych pory wakacyjnej jako takiej według Sewergina „prawie nie było”¹⁰⁸. Na podstawie odpowiedzi przepytanych uczniów wnioskował, że prawie we wszystkich szkołach dzieci uczą się na pamięć. Rzadko potrafią odpowiedzieć na pytanie swoimi słowami¹⁰⁹. Zauważyć należy, że uczenie się na pamięć nie należy do specyfiki szkół guberni mohylewskiej i witebskiej. To był zwyczaj rozpowszechniony prawie we wszystkich szkołach WOS. Bohusz, odnotowawszy powszechność uczenia się rzeczy na pamięć, przez pytania i odpowiedzi, spostrzegł, że jeżeli tak dalej będzie, to „z czasem nie ludzi, ale papugi w szkołach mieć będziemy”¹¹⁰.

Raport Golańskiego do UWil. z odbytej w 1803 roku wizytacji gimnazjum wileńskiego badaczom jak dotąd nie jest znany. Powołanie się na taki tekst w raporcie UWil. o stanie szkolnictwa WOS w 1803 roku do kuratora nie pozostawia wątpliwości, że Golański go napisał i złożył. Kiedy konkretnie ze swego obowiązku się wywiązał, nie wiadomo. Działające przy UWil. gimnazjum było szkołą sześcioklasową – cztery wyższe oraz dwie niższe. Wizytator wysoko ocenił pracujących tam nauczycieli, chwalać ich pracowitość, pilność i staranie się o postępy uczniów. O dobrym poziomie szkoły świadczy między innymi znaczny wzrost liczby uczniów w 1803 roku – od 190 w pierwszym półroczu roku do 277 na początku roku szkolnego we wrześniu¹¹¹. W raporcie UWil. do kuratora gimnazjum wileńskie zostało ocenione jako wzór dla innych szkół WOS.

Podsumowanie

Na podstawie analizy raportów wizytatorów z 1803 roku do UWil. można sądzić, że choć wszyscy kierowali się artykułami tej samej *Instrukcji ogólnej*, ich raporty cechuje stosunkowo duża różnorodność. Wolno wnioskować, że spowodowane to było nie tylko różnorodnością sieci szkół na przez nich wizytowanych terytoriach, lecz zależało również od doświadczenia oraz cech osobistych każdego z wizytatorów. W przypadku Czackiego dochodziła tu również kwestia ambicji, by urząd wizytatora traktować jako środek

¹⁰⁷ Raport UWil. z dn. 10 stycznia 1804 r. do Czartoryskiego, w: *VUB RS*, F2-KC232, k. 67.

¹⁰⁸ Raport Sewergina..., op. cit., k. 3.

¹⁰⁹ Raport Sewergina..., op. cit., k. 5.

¹¹⁰ Raport Bohusza z wizytacji generalnej szkół WOS w 1803 r. do UW, *VUB RS*, F13-184, k. 203.

¹¹¹ Raport UWil. z dn. 10 stycznia 1804 r. do..., op. cit., k. 15–15v.

do realizacji swojej wizji rozwoju szkolnictwa, której uzgadniać z UWil. nie widział potrzeby. Działal jednak, jak zresztą i inni wizytatorzy z 1803 roku, zgodnie z zasadą kontynuacji tradycji KEN. Z czterech wizytatorów tego roku tylko jeden (Golański) był w czasie wysunięcia jego kandydatury czynnym członkiem grona akademickiego UWil. Trzej (Czacki, Bohusz, Sewergin) byli spoza UWil. Wyznaczenie ich na urząd wizytatora spowodowało nadanie im tytułu członka honorowego jeszcze przed wysłaniem ich kandydatów do zatwierdzenia ministrowi. Według *Ustaw* z dnia 18 kwietnia 1803 roku na urząd wizytatora mogli być mianowani nie tylko członkowie czynni grona akademickiego czy emeryci, ale i członkowie honorowi. Dzieje wizytacji generalnej szkół WOS w 1803 roku nie potwierdzają funkcjonującej w historiografii przedmiotu od lat siedemdziesiątych XX wieku wysuniętego przez Beauvois ustalenia, że desygnowanie na urząd wizytatora osób spoza UWil. było niezgodne z ustawodawstwem. Opierając się na danych z tego roku, wolno wnioskować, że urząd wizytatora osobom spoza UWil. wytypowanym na wykonanie tej czynności, służył jako sposób na przyłączenie się do grona akademickiego przez tytuł członka honorowego. Czy to miało miejsce przez cały okres UWil., pytanie na razie pozostaje otwarte.

Bibliografia

Źródła

- Akt nr 20. 701 z dn. 4 kwietnia 1803 r. o potwierdzenie imperatorskiego uniwersytetu wileńskiego* [„Акт утверждения для Императорского Университета в Вильне”], w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, t. 27, Санкт Петербург 1830, t. 27, s. 526–530; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
- Manifest nr 20.406 Aleksandra I z dn. 8 września 1802 r. w sprawie założenia ministerstw* [„Об учреждении министерств”], w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, t. 27, Санкт Петербург 1830.
- Pismo ministra oświaty z dn. 30 stycznia 1803 r.*, w: *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного просвещения*, t. 2.
- Raport wizytacji generalnej Bohusza z 1803 r. do UW*, w: *VUB RS*, F13-184.
- Ukaz nr 20.765 z dn. 18 maja 1803 r. [Устав или общия постановления Императорского Виленского Университета и училищ его округа]*, w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, t. 27, Санкт Петербург 1830, t. 27, s. 610–620; http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
- Ukaz nr 20.597 z dn. 24 stycznia 1803 r. w sprawie uporządkowania struktury i rządów szkolnictwa oraz rozpowszechnienia wiedzy* [„Об устройстве училищ”], w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, t. 27, Санкт Петербург 1830.
- Ukaz nr 20.598 z dn. 24 stycznia 1803 r. w sprawie rozdziału terytorium Rosji na sześć okręgów szkolnych i naznaczeniu A.J. Czartoryskiego kuratorem WOS* [„Об учреждении учебных округов с назначением для каждого особых губернии”], w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, t. 27, Санкт Петербург 1830.

- Ukaz nr 20.765 z dn. 18 maja 1803 r. [„Устав или общия постановления Императорскаго Виленскаго Университета и училищ его округа“]*, w: *Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825)*, t. 27, Санкт Петербург 1830, zbiór 1, t. 27.
- Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane/ Tautinės Edukacijos Komisijos nuostatai skirti akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose/ The Statutes of the Commission of National Education as Prescribed for the Academic Estate and for the Schools in the Lands of the Commonwealth Roku 1783*, Warszawa 2015.
- Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения*, т. 1–4, Санкт Петербург 1893–1902.
- Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения*, т. 2, к. 206–215.

Opracowania

- Ambros M., *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie”, t. 14, z. 1, Wilno 1939.
- Ausz M., Puchowski K., Golański Filip Nereusz, w: A. Meissner, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej. Słownik biograficzny*, Warszawa 2018.
- Baliński M., *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862.
- Bartnicka K., Szybiak I., Wstęp, w: *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Beauvois D., *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*, „Przegląd Historyczny”, t. 65/1.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 1–2, Lublin 1991.
- Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław 2010.
- Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 3, Kraków 1899–1900.
- Bohusz F.K. *Dzienniki podróży*, wstęp i oprac. F. Wolański, Kraków–Wrocław 2014.
- Bohusz F.K., *O początkach narodu i języka litewskiego: rozprawa przez Xawiera Bohusza [...] napisana, a na publicznym posiedzeniu Towarzystwa Warszawskiego r. 1806 dn.12 grudnia czytana*, Warszawa 1808.
- Chmaj L., *Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcza (1746–1820)*, Wilno 1941, czystopis tekstu wraz z przypisami i załącznikami, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały Ludwika Chmaja, sygn. III-76, j. 14.
- Czacki T., *O postępie Edukacji w Prowincjach niegdyś polskich a teraz wcielonych do Rosyi*, „Dziennik Wileński” 1805, t. 1.
- Czacki T., *O stanie jeneralnym oświecenia gubernii wołyńskiej i o środkach urzędzenia i upowszechnienia nauk uczynione doniesienie przez tajnego konsyliarza i wizytatora Tadeusza Czackiego*, w: *X. Hugon Kołłątaja korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim*, z rękopisu wydał F. Kojśiewicz, t. 2, Kraków 1844.
- Danowska E., *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006.
- Dybiec J., *Tradycje Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach Litewsko-Ruskich w początkach XIX wieku*, w: *Na przelomie wieków. Studia z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. L. Grzebień, Kraków 2004.

- Kamińska J., *Szkoły w Wydziale Litewskim*, Warszawa 2018.
- Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroji-XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius 1985.
- Lukšienė M., *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas 1970.
- Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 2, Poznań 1850
- Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 4, Poznań 1851.
- Mrozowska K., *Uniwersytet Wileński i jego szkoły w latach 1795–1803*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DLIV. Prace Historyczne”, z. 64, s. 63–100.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Wileńska kapituła katedralna w zapisie źródłowym. Część pierwsza: Ksawery Franciszek Michał Bohusz, Mamert Herburt z Fulsztyna, Jan Kurczewski – registratorzy protokołów z posiedzeń kapituły*, „Lituanoslavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 12.
- Pohoska H., *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957.
- Prašmantaitė A., *Iš Meilės Lukšienės rankraštiniio palikimo: Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo SJ tekstų publikavimo istorijos vingiai*, „Lituanistica” 2020, t. 66, nr 2(120), s. 67–82.
- Szmyt A., *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009.
- Truchim S., *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960.
- Wójcik B., *Uwagi na marginesie rękopisu Ludwika Chmaja pt. „Franciszek Ksawery Michał Bohusz. Jego życie i działalność wychowawcza (1746–1820)”*, „Problemy Współczesnej Pedagogiki” 2017, 3/1, s. 45–6.
- Żytkowicz L., *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno 1938.
- Василий С., *Записки путешествія по западным провинціям Россійскаго Государства*, ч. 1, Санкт Петербург 1803.